

QUAKER PEACE & SOCIAL WITNESS

PROGRAM U
POST-JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA

SUOČAVANJE SA PROŠLOŠĆU

U

*BOSNI i HERCEGOVINI, HRVATSKOJ
I SRBIJI & CRNOJ GORI*

SINTEZA REGIONALNIH IZVJEŠTAJA

4. septembar 2003. godine

Pripremio: Paul Stubbs (pstubbs@zamir.net)

SADRŽAJ

I.	KONTEKSTI: razumijevanje različitih tumačenja	1
	Suočavanje sa prošlošću Quaker Peace and Social Witness Projekat istraživanja i konsultacija	
II.	PERSPEKTIVE: osluškivanje različitih glasova	6
	Značenja pojma suočavanja sa prošlošću Da li je suočavanje sa prošlošću prioritet? Prepreke u procesu suočavanja sa prošlošću Uloge različitih učesnika	
III.	AKTIVNOSTI: trajne intervencije i inicijative	13
	Modeli i pristupi procesu suočavanja sa prošlošću Ključni akteri i inicijative Bosna i Hercegovina Hrvatska Srbija i Crna Gora Potreba za podrškom	
IV.	KA REGIONALNOM PRISTUPU?: problemi i mogućnosti	19
	Postojeće regionalne veze Mišljenja o regionalnom pristupu Prioriteti za budućnost	
V.	POGLED U BUDUĆNOST: preporuke, naredni koraci	22
	i zaključci Istraživanje i uloga QPSW Zaključci i naredni koraci	
	ZAHVALNICE I KONTAKTI	24

I. KONTEKSTI: razumijevanje različitih tumačenja

Suočavanje sa prošlošću

Ovaj izvještaj obuhvaća sintezu tri istraživačka konsultantska projekta o temi "Suočavanje sa prošlošću", koja su proveli predstavnici i saradnici organizacije Quaker Peace and Social Witness (QPSW) u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji i Crnoj Gori, u periodu od septembra 2002. do jula 2003. godine. Ratovi oko naslijeđa Jugoslavije usmjerili su pažnju svijeta na zemlje bivše Jugoslavije u periodu između 1991. godine (rat u Sloveniji i početak rata u Hrvatskoj) i 1999. godine (rat na Kosovu i zračni udari NATO-a u Srbiji i Crnoj Gori), opterećene 'etničkim čišćenjem', masovnim raseljavanjem zajednica, silovanjem i mučenjem, kao i razornim uništenjem infrastrukture.

Svaki od ovih ratova okončan je formalnim mirovnim sporazumom pa je, vremenom, započeo proces 'normalizacije odozgo' tako što su izabrane vlade koje su manje-više otvorene prema idejama koje nisu nacionalističke i nastoje se priključiti široj evropskoj zajednici. I dok traju fizičko obnavljanje i ekonomski i socijalni razvoj, mnogo manje pažnje posvećuje se iskrenom suočavanju sa traumatičnim, užasnim, teškim i osporavanim događajima iz protekle decenije, koji su toliko važni za izgradnju trajnog i održivog mira u regionu.

Često se navodi da je, zapravo, propuštanje prilike za suočavanje sa prošlošću na neki smislen način nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji stvorilo naslijeđe nepovjerenja i sukobljenih prošlosti, koje je preneseno slijedećim generacijama, što je samo po sebi značajan činilac ratova 90-ih godina prošlog stoljeća. Neosporno je da su, tokom skorašnjih ratova, davna sjećanja i doživljene nepravde bili veoma podložni iskorištavanju u nacionalističke svrhe, što je dovelo da toga da predodžbe o kolektivnim etničkim historijama zamijene poštovanje prema pojedincima i toleranciju, čak veličanje razlika i različitosti koje su do tog vremena postojale u Jugoslaviji.

S obzirom na naslijeđe mirnog suživota u ovom regionu, treba odbaciti stereotype po kojima je 'balkanski mentalitet' u osnovi ovih ratova. Osim toga, mnogi pojedinci i grupe, i to najčešće oni koji su aktivno uključeni u rad nevladinih organizacija za mir, ljudska i ženska prava, nastavljali su da se bore i suprotstavljaju logici mržnje tokom ratnih godina. Štaviše, upravo ti najaktivniji pojedinci i grupe sada pozivaju da se uloži više napora u pravcu istine, pravde i pomirenja. Ostaje, međutim, pitanje kako šire društvo gleda na ove pozive.

U ovoj studiji koncept 'suočavanja sa prošlošću' se odnosi na proces prilagođavanja događajima i ulogama pojedinaca u protekloj deceniji, te njihovim posljedicama. Ovaj proces treba da se odigra na više različitih nivoa, od mikronivoa pojedinca u maloj zajednici do makronivoa nacionalnih, regionalnih i globalnih političkih tijela. Između ovih nivoa, značaj onih grupa koje priznaju svoju kolektivnu ulogu i maksimalno se trude da podrže proces suočavanja sa prošlošću u budućnosti će biti presudan.

Rat u Bosni i Hercegovini bjesnio je od aprila 1992. godine, a negdje i od ranije, sve do Dejtonskog mirovnog sporazuma u decembru 1995. godine, kojim su uspostavljena dva relativno autonomna i u potpunosti etnička entiteta, Republika Srpska i Federacija BiH, koja je i sama podijeljena na područja pod kontrolom

Bošnjaka i Hrvata. Međunarodna zajednica, koja je i dalje u velikoj mjeri prisutna, ima znatan uticaj na civilne poslove preko Ureda visokog predstavnika i na bezbjednosnu situaciju preko Stabilizacijskih snaga, SFOR-a, kojima upravlja NATO. Nacionalne partije su i dalje dominantne na političkoj sceni, dok je ekonomski i društveni razvoj izuzetno spor, iako je došlo do određenog napretka u povratku izbjeglica.

Rat u Hrvatskoj tokom 1991. godine doveo je do određivanja dviju potpuno različitih teritorija, jedne pod kontrolom hrvatske Vlade, a druge pod kontrolom pobunjenih Srba, uz učešće mirovnih snaga UN. Tokom 1995. godine, akcijama hrvatske vojske i policije tri od četiri autonomne teritorije vraćene su pod kontrolu hrvatske Vlade. U januaru 1998. godine, posljednje područje pod kontrolom Srba, koje se prethodno nalazilo pod prelaznom upravom UN, istočna Slavonija, mirnim putem je reintegrirano u Hrvatsku. Masovni egzodus etničkih Srba dogodio se 1995. godine i nastavio i kasnije, tako da Srbi sada čine 4.5% stanovništva (popis iz 2001. godine) u poređenju sa 12% koliko ih je bilo 1991. godine. Nakon smrti Franje Tuđmana, u decembru 1999. godine, na izborima u januaru 2000. godine ubjedljivu pobjedu odnijela je koalicija partija koje su nastavile da učvršćuju demokratiju i približavaju Hrvatsku članstvu u Evropskoj uniji. Pomanjkanje ravnoteže u regionu i dalje traje, uz sve očitije ekonomske i socijalne nejednakosti i stalne probleme u vezi sa povratkom izbjeglica te, povremeno, sa saradnjom sa Međunarodnim sudom za ratne zločine na području bivše Jugoslavije.

Država Srbija i Crna Gora nastala je 2002. godine umjesto Federalne Republike Jugoslavije. Međusobni odnosi ovih dviju republika i dalje su složeni, Crna Gora ima poseban monetarni sistem. Tokom 90-ih, vlast je čvrsto bila u rukama Slobodana Miloševića, što je dovelo do potpune nedemokratičnosti u svim aspektima srbijanskog društva. Rat na Kosovu tokom 1998. i 1999. godine, te bombardovanje Jugoslavije od strane NATO-a 1999. godine, stvorili su situaciju da se Kosovom upravlja kao protektoratom u kojem su prisutne međunarodne vojne snage, KFOR, a da njegov ustavni status nije riješen. Miloševićev poraz i njegovo kasnije hapšenje i izručenje Hagu odavali su utisak da demokratija jača, ali je ubistvo premijera Srbije Zorana Đinđića, 2003. godine, razotkrilo bliske veze političke elite i organizovanog kriminala.

Brojni regionalni problemi još nisu riješeni, uključujući povratak izbjeglica, rješenje zahtjeva za povrat imovine, kao ni način na koji bi se promovisala regionalna saradnja za ekonomski razvoj i smanjio organizovani kriminal i trgovina ljudima. Osim toga, mediji u svakoj od zemalja nisu baš zainteresovani za razvoj i promociju pozitivne slike o susjedima, tako da, kakve god se promjene dogode odozgo, one mahom ne nalaze uporište u procesu suočavanja sa prošlošću odozdo.

Quaker Peace and Social Witness

Quaker Peace and Social Witness (QPSW) je dio organizacije kvekeru u Velikoj Britaniji, ranije poznate pod imenom Quaker Peace and Service. To je tijelo koje nastoji da na konkretan način izrazi kvekerske principe baveći se specifičnim, društveno usmjerenim radom unutar Velike Britanije, kao i u međunarodnim okvirima. Tokom 2002. godine QPSW je započeo sveobuhvatan pregled različitih programa i projekata u koje je uključen. (cf. www.quaker.org.uk).

Ova organizacija ima široko polje djelovanja u zemljama bivše Jugoslavije od 1991. godine, u kojima je uspostavila bliske veze sa brojnim pojedincima, grupama i organizacijama koje su aktivno uključene u antiratne kampanje i promociju pravde i ljudskih prava. Njeni prvobitni ciljevi bili su da “podrži pomirenje i razumijevanje između pojedinaca i grupa, potakne nenasilan pristup suprotstavljenim stavovima, te ljudska i građanska prava”. Tokom 1998. godine osnovan je ured u Sarajevu, Bosna i Hercegovina, sa dva uposlenika koja su imala zadatak da, putem konsultacija i malih donacija, pomognu rad različitih organizacija i pojedinaca koji su težili živom građanskom društvu. Kroz dobrovoljni rad, podršku koju joj pružaju pojedini kvekeri, kao i predstavnici i njihovi menadžeri, veliki značaj pridaje se aktivnostima čiji je cilj da preobrazе dotadašnje i izgrade i održe nove odnose na obje strane.

2002. godine QPSW donio je odluku da učvrsti svoju poziciju i proširi aktivnosti, pa je uvećao broj svojih predstavnika u regionu. Dvama uposlenima u uredu u Sarajevu sada su se pridružili predstavnici za Hrvatsku i Srbiju i Crnu Goru. Prvi put, sva četiri predstavnika su i sama državljani zemalja bivše Jugoslavije, koji su se već dokazali i ostvarili određena dostignuća u radu na polju građanskih inicijativa, uključujući mirovne grupe. Ovaj tim, kojeg podržavaju menadžeri i Komitet sa sjedištem u Velikoj Britaniji, usredotočen je na novi program čiji je glavni cilj “razvoj kohezivne regionalne mreže aktivista i grupa posvećenih radu i razvoju procesa utvrđivanja istine, pomirenja i suočavanja sa prošlošću, na svim nivoima društva”.

Pošto je utvrdio da ovi procesi moraju imati dugoročnu podršku, QPSW se obavezao da će provoditi program u zemljama bivše Jugoslavije barem do 2005. godine. Program se i dalje oblikuje tako da odgovara lokalnim uslovima, potrebama i mogućnostima, te da istraži mogućnosti saradnje sa različitim lokalnim grupama i organizacijama. Predviđen je niz aktivnosti kojima će se ispuniti cilj programa, što je, naravno, podložno procesu konsultacija. Te aktivnosti uključuju prilike za povezivanje putem seminara, konferencija i okruglih stolova, objavljivanje stečenih saznanja, male donacije, te obuku, tehničku pomoć i razvoj struktura.

Projekat ispitivanja i konsultacija

Kako bi informisao svoj program o rezultatima njihovog rada, QPSW je poduzeo obiman projekat ispitivanja i konsultacija, s ciljem da istraži različita značenja i shvaćanja pojma “suočavanja s prošlošću” među raznim pojedincima i grupama u nekim od zemalja bivše Jugoslavije. Osnovna namjena ovog poduhvata bila je da omogući QPSW da na osnovu provjerenih informacija i u konsultaciji sa drugima iznese mišljenje o mogućnosti pokretanja projekta koji se bavi procesom suočavanja sa prošlošću, da predstavi dotadašnji rad na tom planu, te da istraži opcije za buduću ulogu QPSW u ovom procesu.

Osnovni metodi korišteni u izvještajima su polustrukturirani intervjui sa pojedincima ili grupama, uglavnom građanskim aktivistima, ali i sa drugim grupacijama i učesnicima koje bi ova tema mogla interesovati. U opštem smislu, pitanja su grupisana u skladu sa četiri glavne teme:

1. Suočavanje sa prošlošću: opšti pogledi; faktori koji sprečavaju i potiču ovaj proces; stavovi spram suočavanja sa prošlošću;
2. Grupe koje se bave suočavanjem sa prošlošću: opšti pregled i planovi za budućnost;

3. Regionalni pristup i saradnja između država; i
4. Potrebna podrška i potencijalna uloga QPSW.

Intervjue su vodili i snimali, a potom ih i zapisivali, predstavnici QPSW. Sve završne izvještaje su napisali vanjski konsultanti, obično iskusni aktivisti/pisci, koji su bili u stanju da protumače materijal i sastave sistematičan izvještaj u skladu sa specifičnim kontekstom svake pojedine zemlje. I zato, dok svaki ovaj izvještaj pokazuje određene zajedničke osobine u jedinstvenom pristupu bitnim pitanjima, ima mnogo razlika u načinima prezentacije ovog materijala, te vrstama upotrijebljenih argumenata.

Ovaj izvještaj, sačinjen u nekoliko dijelova, predstavlja zbir najvažnijih elemenata iz izvještaja svake zemlje, a napisao ga je vanjski konsultant koji je učestvovao u stvaranju izvorne metodologije i pitanja upotrijebljenih u ovim intervjuima. Cilj je da se obezbijedi jedan pregled koji, premda vodi računa o razlikama između zemalja i zasnovan je na temeljitom iščitavanju nacrtu izvještaja iz svake zemlje, daje jedan obiman prikaz koji za široku čitalačku publiku može biti koristan.

Sve u svemu, tokom ispitivanja je intervjuirano ukupno 266 ljudi, bilo pojedinačno ili po grupama (120 u Srbiji, 70 u BiH, 42 u Hrvatskoj, i 34 u Crnoj Gori). Intervjuirani su odabrani iz širokog kruga učesnika koji su zainteresovani za proces suočavanja sa prošlošću, a to su: nevladine organizacije i građanski aktivisti, aktivisti na polju ljudskih prava, članice ženskih grupa, nezavisni novinari, progresivni predstavnici religija, pravnici, umjetnici, kulturni i radnici u medijima, akademici, političari, studenti, te udruženja izbjeglica, udruženja porodica nestalih, grupe ratnih veterana i bivših logoraša. Intervjuirani su sačinjavali raznoliku grupu po godinama, spolu i regionalnoj pripadnosti, čime je izbjegnuta opasnost da se intervjuišu samo oni koji djeluju u glavnom gradu ili u njegovoj blizini.

Pisanje izvještaja iz jedne zemlje ili regiona nije kraj procesa konsultacija, jer će se tražiti povratna informacija o nalazima i idejama sadržanim u ovim izvještajima, kako neformalno tako i putem formalnih sastanaka i konferencija. Zauzvrat, ovaj izvještaj se osvrće na neke od glavnih nalaza iz izvještaja svake zemlje. Dio II bavi se najvažnijim nalazima koji se odnose na stav ispitanika o konceptu suočavanja sa prošlošću; njegov značaj i osnovna obilježja; prepreke procesu suočavanja sa prošlošću u zemljama bivše Jugoslavije; te mišljenja o tome koji su to ključni učesnici ili publika koju treba uključiti u ovaj proces. Dio III bavi se aktivnostima i intervencijama koje su stvorene u svrhu suočavanja sa prošlošću. Dio IV razmatra stavove ispitanika o regionalnom pristupu ovom pitanju, a dio V izvlači neke zaključke i daje preporuke za budućnost.

II. PERSPEKTIVE: Slušanje različitih glasova

Značenje pojma “Suočavanje sa prošlošću”

Iako pokriva širok dijapazon značenja, frazu ‘Suočavanje sa prošlošću’ prihvatili su mnogi od intervjuiranih kao koristan način razumijevanja jednog važnog pitanja. Postojala je doza straha, pogotovo u Srbiji, da ovaj termin podrazumijeva svođenje prošlosti na nešto negativno. Međutim, većina ispitanika vidjela ga je kao izraz jednog procesa koji podrazumijeva aktivno pregovaranje o prošlosti, te je stoga neophodan i relevantan.

Mnogi ispitanici jasno su razlikovali, ali i naglašavali veze između dva nivoa suočavanja sa prošlošću: onog privatnog, ličnog nivoa, i javnog, kolektivnog, ili društvenog nivoa, pri čemu se ideološki i politički pritisci iz drugog prelijevaju u prvi. U izvještaju iz Bosne i Hercegovine pravi se razlika između onoga ko je ovlašten da ‘ispriča svoju vlastitu priču’ i ‘pronađe istinu’, što također ukazuje na razilaženja između ova dva nivoa.

“Suočavanje sa prošlošću znači pogledati jedni drugima u oči. Znači ispričati svoju i čuti njihovu priču, biti u stanju reći i saslušati istinu. To znači prihvatiti istinu, ma koliko ona neugodna bila.” (M. Leban, citiran u nacionalnom izvještaju za BiH)

Pored toga, znatna rasprava vodila se oko značaja jednog iznijansirano i složenog poimanja prošlosti, pri čemu treba prevazići krutu identifikaciju počinitelja i žrtava, ali i pojmove ‘kolektivne krivnje’ i ‘kolektivne odgovornosti’. Odgovori na ovo su bili različiti, ne samo između različitih zemalja već i između različitih grupa unutar jedne zemlje, ovisno o njihovoj društvenoj poziciji, biografiji, profesionalnom i političkom stanovištu, generaciji, kao i etničkoj pripadnosti. Ukoliko se aktivno ne suprotstavimo tim razlikama, one bi mogle proizvesti nerazumijevanja, pa čak i sukobe.

Potrebu da se konstruktivno suoče sa prošlošću ispitanici u Srbiji smatrali su različitom od “opsjednutosti prošlošću” ili “vraćanja u prošlost”, te ona stoga predstavlja proces oslobađanja i povratka modernim oblicima identiteta i egzistencije. U Hrvatskoj, mirovni aktivisti usredotočili su se na potrebu “suočavanja sa našom vlastitom lošom prošlošću”, ali su manje bili usredotočeni na zločine počinjene nad većinom stanovništva. U određenom smislu, među grupama ratnih veterana desilo se suprotno. U Bosni je odsustvo ‘pobjednika’ prokomentirano kao da sad postoje tri historije, ili vrste istina, koje su pohranjene na sigurno unutar različitih institucija ili zajednica.

Osim toga, jedan od elemenata ‘suočavanja sa prošlošću’ koji su mnogi ispitanici isticali jeste dokumentovanje zločina i potraga za pravdom, kao *sine qua non condicio* za razvoj pravne države, demokratije i vladavine zakona. Ovo je potaklo mnoge ispitanike da se vrte na složeno pitanje odgovornosti i krivnje. Neki su povezali ‘suočavanje sa prošlošću’ sa izgradnjom mira, ponovnim uspostavljanjem povjerenja, istine, suživota i opraštanja, pri čemu je jedan od ispitanika istakao važnost *“opraštanja, ali ne i zaboravljanja”* (grupni intervju, izvještaj iz Hrvatske).

Na neki način, iz izvještaja je izašlo na vidjelo opšte mišljenje o značaju ‘suočavanja sa prošlošću’ kao preduvjeta za političku i društvenu zajednicu u kojoj će svi

učestvovati. Uprkos razlikama zasnovanim na emocionalnom stavu i interesu, "suočavanje sa prošlošću" podrazumijeva uvođenje određenog stepena racionalnosti u vezu između politike i svakodnevnog života, što je većina ispitanika pozdravila kao značajan i jedini mogući način za uspostavljanje zdravih temelja za budućnost.

Da li je suočavanje sa prošlošću prioritet?

Svi ispitanici složili su se da "suočavanje sa prošlošću" jeste jedan od prioriteta koji većina aktivista smatra i najvažnijim za mirovni rad u zemljama bivše Jugoslavije. Većina ispitanika napravila je eksplicitno poređenje svojih stavova o značaju suočavanja sa prošlošću, nasuprot relativno malog značaja koji mu pridaje glavna politička struja, što je rezultiralo gubitkom mnogo dragocjenog vremena. Ukoliko se ne poduzmu konkretni koraci na rješavanju ovog problema, mnogo ispitanika predvidjelo je opasnu mogućnost da različita tumačenja prošlosti i oprečni zvanični stavovi postanu sjeme budućih tenzija ili, čak, oružanih sukoba. Stoga se suočavanje sa prošlošću smatra vitalnim za istinski održiv mir, kako unutar svake od zemalja tako i između njih.

U Bosni i Hercegovini ispoljen je određeni strah da će, čim međunarodni mirotnorci odu, sukobi ponovo eskalirati:

"Nismo se suočili sa prošlošću, a opet imamo mir. No, taj mir je nametnut i iluzoran. Svuda se nakupilo dosta negativne enegije koja je trenutno potisnuta zbog prisustva međunarodnih trupa." (S. Đulić, citiran u nacionanom izvještaju za BiH).

Veliki broj ispitanika usredotočio se na katarzičku ili iscjeljujuću prirodu suočavanja sa prošlošću, pri čemu je mnogo njih istaklo potrebu suočavanja sa ličnim i grupnim traumama. Neki su istakli da je to značajno ne samo u apstraktnom smislu, već stvarnim dokumentovanjem kako su ljudi ubijani, što je neophodno rođacima, ali i društvu u širem smislu. Međutim, spomenuta je i opasnost da neki ljudi tokom ovog procesa ponovno dožive traumu.

Velika pažnja posvećena je potrebi da se pokuša ustanoviti istina tako što će se razoriti mitovi i predrasude, te razviti svijest o problemima izazvanim manipulacijama historijom. Učesnici citirani u izvještaju za BiH nadaju se da će suočavanje sa prošlošću poboljšati komunikaciju i odnose između zemalja u regionu, što bi zauzvrat podstaklo komercijalni i ekonomski oporavak. U izvještaju iz Hrvatske naglasak je stavljen na važnost procesa "normalizacije" čija bi svrha bila da ograniči moć desno orijentiranih ekstremista u budućnosti. Neki su željeli da se obespravi ili bar priredi izbalansirani prikaz onog što je u dominantnom diskursu opravdavano kao posljedica Domovinskog rata.

U izvještaju iz Srbije ispitanici su također iznošenje činjenica i njihovo tumačenje te ustanovljivanje istine odredili kao ključne elemente. I ovdje je prisutna napetost, spomenuta ranije, između "kolektivne krivnje" i pojedinačnih priča srbijanskih žrtava, u kontekstu snažnog osjećaja velikog dijela te populacije da postaju nečije žrtve, što tako malo razumiju svi oni izvan Srbije. Izvještaj iz Crne Gore ističe značaj prihvatanja specifične uloge Crne Gore i njenih ljudi u ovim ratovima, upravo zbog težnji da se njena uloga podvede pod ulogu Srbije. U Crnoj Gori, mnogi od onih ljudi koji su bili na vlasti tokom rata i dalje su na vlasti, ali sada ističu prodemokratski stav. Činjenica da nije bilo direktnog rata na teritoriji Crne Gore također je relevantna.

Ideja demistifikacije prošlosti viđena je kao osnovna u smislu ponovne izgradnje povjerenja u institucije, te u smislu odnosa između grupa koje imaju različita viđenja prošlosti. Neki od ispitanika su istakli i kompleksnost pokušaja da se većini stanovništva omogući da čuje priču manjine, kao i značaj običnih prikaza svakodnevnog života u ratu koji potkopavaju shvatanje da je rat herojski. Ti procesi bi mogli omogućiti nova viđenja suživota u regionu. Ovako su mnogi ispitanici smatrali da bi izmirenje sa prošlošću omogućilo razvoj jednog novog, prihvatljivog, moralnog poretka, uz obnovljenu mogućnost raspoznavanja između dobra i zla te svega što dolazi između.

Značaj rasvjetljavanja događaja, kojima je u popularnim medijima bilo posvećivano manje pažnje, istaknut je u oba izvještaja, i iz Hrvatske i iz Srbije. Usto, postoji mogućnost da se uloga Međunarodnog suda za ratne zločine posmatra kao neka vrsta zajedničkog nazivnika, ali je istovremeno istaknuto da razne grupe u različitim zemljama doživljavaju taj sud na različite načine.

Na pitanje da li je ovo pravo vrijeme da se značajnija pažnja posveti suočavanju s prošlošću, ispitanici su dali niz složenih odgovora. Neki ispitanici, posebno u Bosni, smatrali su da je već kasno, kao što je ranije spomenuto, dok su drugi isticali značaj određene distance od najtraumatičnijih događaja. Izvještaj iz Srbije bilježi širok raspon gledišta, između onih koji smatraju da najveći dio javnosti još uvijek ne želi da zna, i činjenice da po izlasku iz ne-demokratije koja je trajala 13 godina postoji sve veća želja da se zna, što je ubrzano ubistvom Zorana Đinđića.

Kroz izvještaje se provlači snažna misao da naponi usmjereni ka suočavanju sa prošlošću treba da budu opsežni, dobro planirani, dobro organizovani i istrajni, da to bude stalan proces međusobno uvezan sa drugim važnim pitanjima u periodu poslijeratne obnove, pri čemu neki eksplicitno spominju ulogu ratnih profitera, te nepravde u širem smislu, i neslaganja vrijednosti. Da bi bio uspješan, ovaj proces treba da bude koordiniran, pri čemu vodeću ulogu treba da preuzmu javne ličnosti, s naglaskom na ličnim i društvenim ostvarenjima koja će se uvećavati, kao i na značaju svega ovoga za širi razvoj u evopskom kontekstu. Mnogi su isticali značaj planiranja i pripreme, posebno u slučajevima gdje unutar društva kao cjeline vlada odsustvo opšte spremnosti. Spremnost također treba povezati sa ozakonjenjem ovih procesa unutar formalne politike, te sa centralnom ulogom koju bi mogli odigrati obrazovni sistem i masovni mediji.

Sličnu kompleksnost pokazali su i odgovori na pitanje koliko daleko natrag u prošlost treba ići. Većina ispitanika istakla je rat i događaje koji su uslijedili 90-ih godina kao ključne periode kojima se treba pozabaviti. Ipak, u mnogim slučajevima postojala je želja da se ovo poveže sa porijeklom ratova, događajima koji su prethodili ovom periodu, tokom 80-ih godina, sa padom komunizma, te uzletom nacionalističkih pokreta diljem bivše Jugoslavije.

Neki od ispitanika smatrali su da je bitno vratiti se još dalje u prošlost – u rane 80. i prve nemire na Kosovu, te kasniji dolazak na vlast Slobodana Miloševića, naprimjer. Manjina je željela zaći dublje u naslijeđe Drugog svjetskog rata, i čak još dalje u prošlost, u doba stvaranja prve Jugoslavije 1918. godine.

Razdor između onih koji su se željeli usredotočiti na neposrednu prošlost i onih koji su se željeli vratiti dalje u prošlost bio je najizrazitiji u izvještaju iz Hrvatske. I dok su jedni smatrali da bi dublje zalaženje u prošlost bilo kontraproduktivno, odvlačilo pažnju od neposredne prošlosti i stvaralo svojevrsnu “opsjednutost prošlošću”, drugi su bili odlučni u stavu da je “nedovršen posao” vezan za razumijevanje perioda Drugog svjetskog rata i posebno fašističke NDH (Nezavisne Države Hrvatske) neizmjerljivo važan u sadašnjoj Hrvatskoj.

Nezanemarljiva manjina je i onih koji su istakli važnost potpunog vraćanja u razdoblje od 1945. do 1990. godine i usmjeravanja pažnje na elemente potiskivanja prošlosti za vrijeme vladavine komunizma. Ovo bi omogućilo suočavanje i stavljanje u perspektivu događaja i lokacija koje su sve strane zloupotreblyavale iz političkih razloga, a tu spadaju Bleiburg, Goli otok i Jasenovac.

Drugi razlog koji su iznijeli neki od ispitanika je potreba da se pokuša utvrditi kada su tačno započeli ratovi i usmjeriti pažnja na njihove složene uzroke. Sličnom temom, primijetio je jedan ispitanik u izvještaju iz Hrvatske, bavi se i pitanje da li je rat zaista bio neophodan za hrvatsku nezavisnost, zajedno sa pitanjima o prirodi samoga rata, ulozi vodeće partije, te ulozi hrvatske vojske u Bosni.

Mnogi ispitanici priznali su da suočavanje s prošlošću nije prioritet unutar šireg društva ili među dominantnim političkim elitama. Izvještaj iz Hrvatske ističe razliku između onih kojima je dopušteno da govore o prošlosti i onih kojima je zabranjeno da ulaze u javnu raspravu. Neki ispitanici u izvještaju iz Hrvatske istakli su potrebu svake strane da ideologizira rat i da se suprotstavi efektima različitih istina koje se iznose u različitim okruženjima:

“Mislim da je najgora stvar koja mi se može desiti to da kažem jedno kada sam sa predstavnicima nacionalne manjine, drugo kada je u pitanju mješovita grupa ljudi, a treće kada sam u grupi koju čini nacionalna većina.” (B. Mijaković citiran u nacionalnom izvještaju iz Hrvatske).

Generalno govoreći, većina ispitanika smatra da sada postoji istinska potreba da se otvore svi aspekti suočavanja s prošlošću, da se učine vidljivim široj zajednici, te da se posveti pažnja ograničenjima i preprekama na putu procesa suočavanja sa prošlošću.

Prepreke u procesu suočavanja sa prošlošću

Svi izvještaji ističu veze između prepreka u procesu suočavanja sa prošlošću na makronivou i na subjektivnom nivou, pri čemu je mnogo ispitanika zapazilo jake veze između ova dva nivoa. Na pitanje koja grupa predstavlja prepreku procesu suočavanju sa prošlošću, najčešće spominjana grupa su političari. U BiH i u Crnoj Gori, a donekle i u Hrvatskoj i Srbiji, mnoge od ključnih ličnosti u vrijeme trajanja rata još su na vlasti ili ispoljavaju značajan uticaj na one koji to jesu, te imaju određeni interes da spriječe da se istina dozna iz straha da će biti izloženi kao direktni ili indirektni počiniozi zločina. Uloga elite posebno je značajna u Srbiji ako se ima u vidu spomenuta veza između nekih od njih i organiziranih kriminalaca upletenih u ratno profiterstvo i u “divlju privatizaciju”.

Općenito, jedan broj ispitanika također je spomenuo interes nacionalističkih partija i njihovih ideologa da održe neku vrstu “monopola nad prošlošću”. U BiH nacionalni političari na svim stranama još uvijek pridobijaju vlast i glasove birača na osnovu manipuliranja prošlošću i stereotipnog razumijevanja prirode “ostalih”. Između raznih ideologa nacionalizma sa sličnim interesom, mnogo ispitanika izdvaja medije koji su, uprkos određenom napretku, i dalje ograničeni jednostranim poimanjem prošlosti. Drugi su spomenuli vodeće predstavnike crkve, akademike, pravni sistem, nivo diskrecije službenika na lokalnom nivou, posebno u Hrvatskoj, te negativnu ulogu dijelova obrazovnog sistema. Jedan ispitanik u Hrvatskoj pomenuo je međunarodnu zajednicu:

“Kada govorimo o mogućem utjecaju međunarodne zajednice, čini mi se da ovo nije u njihovom interesu, ovo nije prioritet. Oni su okrenuti izgradnji nove vrste budućnosti, znajući da se puno toga u prošlosti ne može ispraviti. A i tada, iz praktičnih razloga, ulažu tako da ekonomska situacija donekle ublažava traumu i nesreću.” (M. Galo u nacionalnom izvještaju iz Hrvatske).

U Hrvatskoj su neki od ispitanika ukazali na nedostatak političke volje, bilo u specifičnom slučaju neuspjeha nove vlasti izabrane 2000. godine da ode dalje od velikih izjava ili, općenito, kroz nastavak hegemonije nacionalno orijentirane političke kulture. Neki su bili mišljenja da se vlast u svim zemljama još svodi na vladanje ljudima, a ne na služenje građanima, te da to predstavlja prepreku procesu suočavanja sa prošlošću. U društvima gdje nedostaje reda, socijalne ujednačenosti, zajedničkih vrijednosti i koherentnih identiteta postoje jake strukturne prepreke procesu suočavanja sa prošlošću, te opšta sklonost da se izbjegne aktivno učešće u javnoj sferi – više je to sklonost ka povlačenju u sebe i bavljenju svojim poslom.

Interesantno je da su neki od ispitanika u Hrvatskoj spomenuli želju ugrožene manjine u Hrvatskoj da se pritaji kako ne bi izgubila još i više. Jednu grupu, primijećenu i u BiH i u Hrvatskoj, čine mladi ljudi koji nisu zainteresovani za prošlost ili su isuviše okupirani teškoćama trenutne stvarnosti da bi dublje istraživali prošlost.

Jedan broj ispitanika spomenuo je subjektivne ili lične prepreke u procesu suočavanja sa prošlošću, kada emocije i neriješene traume vode ka izbjegavanju ili zatvaranju prema prošlosti. Ako je osoba-žrtva zakočena u suočavanju sa svojom vlastitom traumom, onda nema mjesta empatiji prema drugim žrtvama i, iznad svega, nema okvira tumačenja unutar kojeg se procesi postajanja nečijom žrtvom mogu razumjeti. Općenito govoreći, veći dio društva koji počinje da vodi normalniji život u zemljama bivše Jugoslavije ne vidi šta se dobiva dubljim uranjanjem u prošlost. Izvještaji iz Hrvatske i Srbije i Crne Gore ističu značaj regionalnih razlika, vezano za uloge različitih regiona u ovom i ranijim ratovima.

Općenito gledano, iako su se prepreke činile stvarnim i duboko ukorijenjenim, istovremeno je vladao optimizam da se one mogu prevazići, i to ne samo zahvaljujući naporima koje ulažu određene grupe i pojedinci koji se bave suočavanjem sa prošlošću.

Uloga različitih predstavnika

Većina ispitanika složila se da proces suočavanja sa prošlošću treba da obuhvati sve predstavnike društva. Uloga države i institucija vlasti smatra se spornom, uz bojazan

da bi političari manipulirali tim procesom u korist vlastitih ciljeva, a protiv zakonitog učinka koji bi državna skrb i vlasništvo mogli imati. Uz to, uloga naučnika, medija, crkvenih i obrazovnih institucija se također smatra ključnom.

Trenutačno su vodeću ulogu u suočavanju sa prošlošću preuzele nevladine organizacije, te grupe se koje često svrstavaju pod termin "civilno društvo". Općeprihvaćeno mišljenje je da ove grupe imaju pozitivnu ulogu, iako ima određenih bojazni kad se radi o visokom stepenu elitizma i opasnosti da neke od njih požure sa zaključcima bez prethodnog utvrđivanja činjenica. Ispitanici se nisu slagali oko toga da li početna tačka u procesu suočavanja sa prošlošću treba da bude na nacionalnom ili na lokalnom nivou, te da li je treba usmjeriti na društvene strukture ili na individualne stavove i ponašanja, mada je većina naginjala mišljenju da je kombinacija oba ova pitanja najvažnija. Bilo je relativno malo rasprave o ulozi grupa veterana u ovom procesu.

Ukupno gledano, ova ispitivanja pokazuju značajan interes za proces suočavanja sa prošlošću te širok raspon mišljenja koja pokazuju duboko razmišljanje o ovom konceptu. Kada se pokrenemo od rasprave o procesu suočavanju sa prošlošću ka stvarnom, praktičnom djelovanju, nailazimo na sličnu dubinu iskustva i razvojni potencijal.

III. AKTIVNOSTI: Stalne intervencije i inicijative

Modeli i pristupi procesu suočavanja sa prošlošću

Nacionalni izvještaji spominju vrlo širok raspon inicijativa i pristupa procesu suočavanja sa prošlošću, fokusirajući se prvenstveno na one unutar civilnog sektora. U ovom dijelu pobliže ćemo se baviti modelima, pristupima, metodama i korištenim tehnikama koje su češće implicitne nego eksplicitne.

Izvještaj za Srbiju uvodi nešto što se čini kao korisna razlika između “oštrog” i “blagog” pristupa procesu suočavanja sa prošlošću. Onaj prvi, na momente apsolutistički i moralistički, insistira da se pažnja usmjeri na Srbiju i Srbe kao na krivce, te na potrebu potpunog i temeljitog iskorjenjivanja nacionalističkih elemenata unutar srbijanskog društva. Unutar “oštrog pristupa” stoji svojevrsno zagovaranje ‘šok terapije’, posebno putem masovnih medija, tokom koje bi populacija iznenadno i intenzivno bila izložena pitanjima i temama koje su ranije predstavljale potpuni tabu. Međutim, izvještaj iz Srbije navodi da stanje šoka, iako može da ima trenutačni simbolički efekat, ne mora da vodi konačnoj promjeni na bilo kom nivou.

‘Blagi’ pristup nastoji da bude iznijansiran i da se pozabavi problemom sa pozicija mikroperspektiva pojedinaca koji su zapravo upleteni u proces kao i kompleksnošću njihovih djela i motiva. Taj ‘blagi’ pristup vidi potencijal za transformaciju, učenje i fleksibilnost u svim ljudskim bićima, uz odgovarajuću podršku koju bi pravi ljudi ponudili u pravo vrijeme i na pravi način. Ovaj pristup teži da pridobije prijatelje, saradnike i saučesnike između onih koji su se ranije ubrajali među Miloševićeve najžešće navijače. Većina intervjuiranih u svim zemljama istakla je značaj pragmatičnog pristupa, kao i pristupa koji odgovara običnim ljudima i posebno vodi računa o proživljenom iskustvu grupa kao što su ratni veterani. U stvarnosti, naravno, većina pristupa procesu “suočavanja sa prošlošću” pada između ova dva tipično idealna kraja jedne cjeline.

U Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj ispitanici su značajan akcenat stavili na važnost rada kojim bi se otvorio prostor za dijalog i koji bi se poticao i promovisao. Ovako se može smatrati da individualni kontakti između aktivista i drugih pojedinaca, radionice koje organiziraju nevladine organizacije, te diskusije o masovnim medijima djeluju na ovaj način, iako na različitim nivoima. Na način koji odslikava ranije objašnjen “blagi” pristup, pojedini ispitanici posebno su istakli značaj slušanja i pričanja priča te vrijednost “indirektnog” pristupa procesu “suočavanja sa prošlošću”, putem pozorišta i igranja uloga, naprimjer.

“Više radimo na kreiranju prostora za dijalog, na razgovoru o “ranama” da bismo otvorili kanale za komunikaciju između običnih ljudi duž linije razgraničenja koju je ovaj rat stvorio kako bi i oni mogli boraviti skupa u istoj sobi i polako početi da se otvaraju i postavljaju neka pitanja. Izgleda da direktno suočavanje sa prošlošću još uvijek nije na redu.” (K. Kruhonja u nacionalnom izvještaju iz Hrvatske).

Sličan naglasak stavljen je na “instrumentalno mirotvorstvo”, tokom kojeg ljudi koji obično ne dolaze u kontakt jedni sa drugima rade na zajedničkom problemu, pitanju ili projektu. Neki od ispitanika su također istakli nastojanja da se proces suočavanja sa prošlošću dovede u vezu sa stvarnim interesom za ljude, a ne sa altruizmom. Neki smatraju da bi ovakav pristup imao određenu vrijednost samo ako bude što kritičniji,

dinamičniji i izazovniji, a to zahtijeva jasne ciljeve i dobar nadzor unutar dugoročnog pristupa.

U određenom smislu, stav nekih ispitanika da su najvažniji ljudi sa kojima treba raditi oni “koji ne žele da neko sa njima radi” (I. Matulić u nacionalnom izvještaju iz Hrvatske), jeste posebno poticajan. Mnogi ispitanici izjavili su da nedostaje diskusija o stvarnim efektima različitih inicijativa, kao i kakvi bi kriteriji za mjerenje i procjenu tih efekata trebali biti, što vodi pravo u raspravu o tome kakve se inicijative trenutno provode i ko to radi.

Ključni akteri i inicijative

Bosna i Hercegovina

BiH ima Inicijativu za osnivanje komisije za istinu i pomirenje, koja je osnovana 1997. godine, a čini je koalicija nekoliko nevladinih organizacija u koje spadaju Krug 99, Građanski alternativni parlament, Forum građana Tuzle i Helsinški komitet za ljudska prava u Sarajevu, FBiH i Bijeljini, RS. Ova Inicijativa bavi se razvojem svijesti o potrebi osnivanja komisije za istinu i pomirenje u BiH, nakon čega bi uslijedila priprema nacrtu parlamentarnog zakona koji, kako se čini, nema izgleda da bude usvojen, što je rezultat nezainteresovanosti parlamentaraca. Ova Inicijativa nije poznata široj javnosti i često je pogrešno predstavljena, a neki od intervjuiranih je također smatraju i “elitističkom” i “moralizatorskom”, iako je uspostavila dobre veze sa srodnim inicijativama u Hrvatskoj i Srbiji i predstavlja najozbiljniji pokušaj do sada da se ozvaniči proces suočavanja sa prošlošću u BiH.

Ispitanici iz BiH su često ponavljali imena određenih pojedinaca i organizacija koji se direktno bave radom na procesu suočavanja sa prošlošću. Ovdje spadaju organizacije koje su osnovale gore navedenu Inicijativu, ali i Centar za nenasilnu akciju (CNA) iz Sarajeva, ženske grupe poput Žene ženama u Sarajevu i Udružene žene u Banjoj Luci, OKC (Omladinski komunikacijski centar) u Banjoj Luci, Demokratska inicijativa sarajevskih Srba (DISS); i Međunarodni multireligijski i interkulturalni centar.

Nekoliko ispitanika spomenulo je još i Svetlanu Broz, autoricu knjige “Dobri ljudi u vremenu zla”, Jezdimira Miloševića, autora knjige “Svjetlost na kraju tunela”, te nekadašnju predsjednicu RS Biljanu Plavšić, koja je trenutno na odsluženju zatvorske kazne nakon što je priznala krivicu i ponudila izvinjenje vezano za ratne zločine, tokom suđenja na Međunarodnom sudu za ratne zločine (ICTY). Ispitanici su također spomenuli jedan broj inicijativa koje, iako nisu direktno uključene u proces suočavanja sa prošlošću, učestvuju u širim naporima na izgradnji mira i demokratizaciji, te su stoga blisko vezane za temu o kojoj se raspravlja. U osnovi, većina ispitanika smatrala je da se ovi napori i dalje jako međusobno razlikuju te da, uz neke izuzetke, nisu koordinirani ili povezani na bilo koji način.

Hrvatska

Izvještaj iz Hrvatske upućuje na četiri velike grupe i pojedince koje su ispitanici naveli kao najaktivnije u “suočavanju sa prošlošću”. Prva grupa uključuje niz nevladinih organizacija i pojedinaca koji djeluju unutar njih, uključujući osječki Centar za mir, nenasilje i ljudska prava (posebno Katarina Kruhonja), Centar za mirovne studije sa sjedištem u Zagrebu (posebno Vesna Teršelič), te hrvatski Helsinški komitet (posebno Žarko Puhovski). Drugu grupu čine novinari, medijske

ličnosti, i/ili specifični medijski projekti i organizacije, uključujući producentsku kompaniju Factum (Nenad Puhovski), TV show Latinica (Denis Latin), te sedmični list Feral Tribune (Viktor Ivančić). U treću grupu spadaju pojedinačni intelektualci i autori kao što su Ivo Goldstein (autor “Holokaust u Zagrebu”), Sanja Iveković (autor dokumentarca “Žene u socijalizmu”), splitski profesor Nikola Visković, i katolički intelektualac don Ivan Grubišić. Četvrtu grupu čine dvoje političara, sociolog i vođa HNS Vesna Pusić, i sadašnji predsjednik Hrvatske Stjepan Mesić.

Paralelno sa izvještajem iz Bosne, izvještaj iz Hrvatske također spominje da je mnogim aktivistima u velikoj mjeri nepoznat rad drugih, i da ima malo stvarne koordinacije. Zaista, stariji projekti kao što je Volonterski projekat Pakrac, o radu u podijeljenom gradu u Hrvatskoj 1993. godine, koji je bio prethodnica Centra za mirovne studije, jedva da su i spomenuti. Nijedna zvanična organizacija u Hrvatskoj ne radi na osnivanju komisije za istinu i pomirenje, iako je Centar za mirovne studije organizovao jedan broj okruglih stolova i radionica o ovoj temi, uz prisustvo gostiju iz drugih zemalja.

Najsuvisliji pristup procesu suočavanja sa prošlošću kao dijelu procesa izgradnje mira u Hrvatskoj dolazi iz osječkog Centra za mir, nenasilje i ljudska prava. Čini se da su njihov rad od 1998. godine na “osposobljavanju lokalnih zajednica za izgradnju mira” korištenjem mirovnih timova, i projekat aktivnog slušanja u dijelovima istočne Slavonije najsofisticiraniji pokušaj kombinovanja procesa suočavanja sa prošlošću, izgradnje mira i razvoja zajednice. Oni bez prekida rade sa grupama veterana pokušavajući da otvore pitanja koja su ranije smatrana za tabu. U selu Berak, naprimjer, podrška jednom čovjeku je zapravo dovela do ogromne razlike u pristupu procesu suočavanja sa prošlošću i predviđanja budućnosti unutar grupa koje su ranije bile u međusobnom sukobu.

Osnovno sredstvo koje je ovaj projekat koristio u izgradnji mira bio je “Projekt slušanja”, sa višestrukom svrhom da olakša mirovnim timovima ulazak u zajednicu, utvrdi potrebe zajednice i različite percepcije o ratu, prepozna mirovne grupacije, stvori osnovu za uključivanje zajednice u vidljive razvojne projekte, te obezbijedi mehanizam putem kojeg bi članovi zajednice izrazili frustracije i razradili pristupe za prevazilaženje sukoba nakon nasilnih događaja. Parovi ljudi koji su bili obučeni da slušaju posjetili su veći dio domaćinstava u određenoj zajednici i slušali bojazni, iskustva, poimanja rata i prijedloge za budućnost (cf www.policy.hu/skrabalo).

Nedavna studija Marine Škrabalo o praksi izgradnje mira u Republici Hrvatskoj (www.policy.hu/skrabalo) također spominje rad Omladinske grupe Dunav u Vukovaru, Centar za edukaciju i savjetovanje žena (CESI) sa sjedištem u Zagrebu koji saraduje sa lokalnim ženskim inicijativama u Dvoru, Gvozdu i Vojniću, te zaMirnet-ovu pionirsku upotrebu nove tehnologije kao sredstva za izgradnju mira u brojnim centrima lokalnih zajednica. Intervjuisani u hrvatskom ispitivanju ne spominju izričito nijednu od ovih inicijativa, međutim, to može da znači da ih ispitanici nisu svjesni ili ih, što je vjerovatnije, ne dovode u vezu sa procesom suočavanja sa prošlošću.

Srbija i Crna Gora

Vodeće grupe koje se bave procesom suočavanja sa prošlošću u Srbiji su uglavnom nevladine organizacije za ljudska prava koje su se suprotstavljale Miloševićevom režimu. One su uključene u specifične kampanje direktnog djelovanja koje su vezane

za određene zločine, te u pripremu nacрта zakona za suočavanje sa prošlošću, posebno zakona o lustraciji, koji je Parlament već odobrio, a kojim se zabranjuje svima koji su zloupotrijebili položaj tokom Miloševićeve ere da vrše javne funkcije u budućnosti. Pored toga, srbijanske vlasti ustanovile su i Komisiju za istinu, ali su je brojni aktivisti bojkotovali zbog ograničenih ovlaštenja.

Jedna od grupa koju su ispitanici u Srbiji najčešće spominjali jesu Žene u crnom, koja je od 1998. godine stvorila mrežu ženskih nevladinih organizacija u 15 manjih i većih gradova. Ova grupa organizira radionice o pitanjima kao što su mir, antimilitarizam, svjesno protivljenje vojnoj službi i odgovornost za ratne zločine. Ona se usredotočila na proces suočavanja sa prošlošću i u Srbiji i u širem području regiona.

Ostale grupe u Srbiji rade na pitanjima u vezi sa procesom "suočavanja sa prošlošću" kroz psihosocijalni rad, konferencije, umjetnost, istraživanja, alternativno obrazovanje, kampanje i usmena predanja. Sredinom 90-ih, multidisciplinarni istraživački projekat "Srpska strana rata" je bio rani pokušaj da se progovori o realnostima srbijanskog učešća u ratovima i da se utvrdi porijeklo događaja koji su se odigrali tokom kasnih 80-ih.

Ovaj izvještaj ocrtava i učešće nekih vladinih ministarstava uključenih u proces suočavanja sa prošlošću, u okviru kojeg Ministarstvo ekonomije snažno podržava rad na rješavanju sukoba u školama, a Ministarstvo za pitanja manjina i ljudskih prava saraduje sa nevladinim Centrom za interaktivnu pedagogiju na projektu sa omladinom u regionu Sandžaka. Pored toga, neke političke partije, poput ugledne Gradjanskog Saveza Srbije, Socijaldemokratske unije i Lige socijaldemokrata Vojvodine se već dugi niz godina bave pitanjima mira.

U Crnoj Gori najveći antiratni blok tokom 90-ih godina sačinjavale su dvije političke partije, Liberalni Savez Crne Gore i Socijaldemokratska partija, te sedmični list Monitor. Aktivnosti vezane za proces suočavanja sa prošlošću kao i za šira pitanja ljudskih prava su mnogo manjeg obima u poređenju sa onima u Srbiji. Vodeća organizacija na mnogo načina, koja je i sama stvorena na iskustvu Žena u crnom, jeste Ženska mirovna mreža Crne Gore.

Iz svih nacionalnih izvještaja proizilazi da postoji velika razlika između prioriteta civilnih inicijativa i prioriteta grupa ratnih veterana i njihovih porodica. I dok neki od njih ostaju vezani za nacionalističke projekte, postalo je jasno da su glavne preokupacije posmatranih grupa ekonomski opstanak, zaposlenje i nastojanje da ih šira društvena zajednica ne zaboravi. Iako je opseg aktivnosti koje provode grupe u civilnom društvu impresivan i predstavlja nastavak građanske hrabrosti koju su mirovne grupe pokazale tokom rata, postoji stvaran problem inicijativa koje nastaju u izolaciji, prema kratkoročnom rasporedu i pokrivaju tek mali dio javnog života.

Potreba za podrškom

Svi nacionalni izvještaji istakli su potrebu za novim vrstama podrške kako bi se prevazišle određene teškoće koje su nastale tokom provođenja aktivnosti na suočavanju sa prošlošću. Inicijativama je bila potrebna materijalna podrška i tehnička pomoć, kao i pomoć pri iznalaženju načina da se potakne učešće aktera iz šireg društvenog kruga. Iznad svega, posebno je istaknuta potreba da se poradi na pitanjima povjerenja između različitih aktera i potencijalnih korisnika njihovih programa.

Izvještaji iz Srbije i Crne Gore posebno navode visok nivo iscrpljenosti, umora i bolesti aktivista. Prema procjeni jednog predstavnika, otprilike jedna trećina intervjuisanih koji su izabrani baš zbog njihovog interesa i bavljenja procesom suočavanja sa prošlošću, izjavili su da više nemaju nikakvu želju da se i ubuduće bave ovim pitanjem. Mnogi drugi razmišljaju da napuste ovo područje nakon što naprave konačni izvještaj o uloženom trudu. Tek nekolicina ima dovoljno energije ili motivacije da ide dublje.

Izvještaj iz Bosne navodi da potencijalni donatori, u zemlji i inostranstvu, rijetko priznaju značaj ovog pitanja i, osim nekoliko izuzetaka, ne odvajaju dugoročna sredstva za ovu namjenu. Grupe nastoje da dobiju motivacijsku podršku od svojih korisnika, a finansijsku od srodnih i solidarnih organizacija, posebno onih u Evropi. Grupe su prije svega spominjale značaj podrške koja bi omogućila stvaranje dugoročnih veza sa lokalnom upravom. Bolja koordinacija i usvajanje šire strategije vođenja kampanje također se smatraju značajnim. Mnogi intervjuirani u Bosni uvidjeli su potrebu da se akcenat stavi na obrazovanje kako bi buduće generacije učile o prošlosti na jedan progresivniji i ravnomjerniji način.

U izvještaju iz Hrvatske ispitanici su također istakli sva gore navedena pitanja. Pored toga, u izvještaju se ističe kao značajno to što istaknuti aktivisti imaju vremena da promisle, pročitaju i srede podatke istraživanja te vrijednost vanjske supervizije i evaluacije pri razlučivanju onoga šta je bilo uspješno i učenja lekcija za budućnost. U određenom smislu, u svim izvještajima se tražio strukturirani, dugoročni pristup koji bi mogao dati smisao bogatom iskustvu.

IV. KA REGIONALNOM PRISTUPU: problemi i mogućnosti

Postojeće regionalne veze

Iz svih nacionalnih izvještaja je očigledno da je postojala daleko intenzivnija mreža kontakata i povezivanja između grupa i inicijativa u svim zemljama bivše Jugoslavije u jeku ratnih dejstava, između 1992. i 1995. godine, nego danas. Često su takve veze podržavali i ohrabrivali vanjski pomagači i donatori. Iako se kontakti i sastanci nastavljaju, a prijateljstva i zajedničko razumijevanje održava, tokom vremena se mnogo više pažnje počelo posvećivati projektima unutar svake zemlje.

Naravno, i dalje se održavaju mnogi sastanci i konferencije o regiji, ali oni još nisu doveli do nekakvih posebno velikih inicijativa. U konferencije koje su naveli intervjuirani ubraja se sarajevska Konferencija o pomirenju iz 2000. godine i Konferencija u Thessaloniki na temu "Pomirenje za budućnost", u aprilu 2003. godine, čiji je domaćin bio Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi. (CDRSEE, cf. www.reconcilingforthefuture.org).

Postojale su brojne inicijative između država, manjeg obima nego što je projekt suočavanja sa prošlošću. Mnoge od njih finansirali su Pakt za stabilnost ili Evropska Unija, koji vide projekte među državama kao prioritetne. Jedan broj intervjuiranih naveo je MIRamiDA obuke, koje okupljaju učesnike iz cijeloga regiona. Iz svakog nacionalnog izvještaja bilo je jasno da vodeći aktivisti doista razumiju i poznaju inicijative u drugim zemljama, te da održavaju kontakte, tako da, barem teoretski, potencijalna osnova za veću pažnju regionalnom pristupu postoji. Skorašnji projekt koji spominje jedan broj intervjuiranih bila je serija okruglih stolova koju je organizirala CNA uz učešće Adnana Hasanbegovića iz CNA i Gordana Bodoga iz CMS, obojica intervjuirani tokom ispitivanja.

Posljednjih godina vlada ekspanzija nečega što se može nazvati malim, integrisanim, regionalnim projektima koji povezuju mjesta, gradove i sela na malom geografskom prostoru, ali između država. Kao i obično, i njih često pokreću dijelovi međunarodne zajednice, ali ih u nekim slučajevima iniciraju i lokalna civilna društva. Inicijative iz Vojvodine, u sjevernoj Srbiji, naprimjer, obično se povezuju sa organizacijama i grupama u regionu Slavonije, u istočnoj Hrvatskoj i Mađarskoj. Bilo je također i povezivanja u trokut između Vojvodine, Tuzle (BIH) i Osijeka (Hrvatska). Drugi projekti povezuju Dubrovnik i Cavtat, na jugu Hrvatske, sa Herceg-Novim u Crnoj Gori i Trebinjem u RS, BiH. Mnogi od ovih projekata usmjereni su na trgovinu i ekonomske veze, a nekoliko ima eksplicitnu komponentu koja se bavi procesom suočavanja sa prošlošću. Osječki Centar za mir također je inicirao projekte između država na području istočne Slavonije.

Postoji i čitav niz mreža, manje ili više fluidnih i manje ili više aktivnih, koje uključuju ljude iz više od jedne zemlje bivše Jugoslavije, u koje spadaju profesionalci u struci, treneri, mirovni aktivisti, političari, ženske grupe i religijske grupe. Također se dosta radi na regionalnom povezivanju omladinskih grupa. Jedan broj vanjskih aktera promovira regionalnu saradnju, a to su njemačke fondacije, Soroš fondacija, CARE international, C.S. Mott fondacija i druge.

Mišljenja o regionalnom pristupu

Većina intervjuiranih bila je sklona da vjeruje da sada nije pravo vrijeme za ekspanziju regionalnog pristupa procesu suočavanja sa prošlošću. Razlozi za ovo su

različiti, mada je većina navela sadašnji period kao vrijeme privikavanja na postojanje odvojenih država. I dok su regionalni projekti bili značajni u prošlosti i biće značajni u budućnosti kako se integrišemo u Evropu, pojavila se potreba da se pažnja usmjeri na trenutna lokalna i nacionalna pitanja. Ovo je povremeno povezivano sa naglašavanjem različitih priroda različitih zemalja. Neki od intervjuiranih ovo su doveli u vezu sa “pospremanjem u vlastitoj kući”, što treba da bude polazna tačka u procesu suočavanja sa prošloću, prije nego što se razvije obuhvatniji regionalni i komparativni pristup.

Nasuprot tome, manji dio intervjuiranih smatrao je širenje regionalnog pristupa značajnim, neophodnim i pravovremenim. Iako su priznali postojanje zemalja bivše Jugoslavije kao zasebnih država, ovi intervjuirani su još uvijek osjećali potrebu da se bave zajedničkom historijom, isprepletenom ulogom ključnih aktera, sve do i za vrijeme rata, te značajem jačanja regionalnog razumijevanja kako bi se spriječili ratovi u budućnosti. Stav da treba da postoje paralelni procesi na nacionalnim nivoima svih zemalja u regionu, putem sličnih komisija za istinu i pomirenje, naprimjer, najodlučnije je izrazio jedan intervjuirani u BiH.

“Postoji potreba za regionalnim pristupom pod uslovom da svi imamo iste uslove za rad takvih komisija. Ne možete imati 15 visoko moralnih, nezavisnih individualaca ovdje (u Bosni) i grupu koju je lično odabrao i naimenovao Koštunica u Srbiji.” (M. Malić citirana u nacionalnom izvještaju za BiH)

U Hrvatskoj su neki intervjuirani ukazali na cijenu regionalne nesaradnje u smislu da svjedoci iz drugih država nerado svjedoče na suđenjima za ratne zločine u Hrvatskoj. Zabrinjava i nedostatak interesa medija za opšte izvještavanje o saradnji među državama, a još manje za svakodnevna događanja u susjednim zemljama, te o potrebi da historičari i drugi naučni radnici aktivnije sarađuju. Jedan intervjuirani naveo je da postoje lideri građana koji su spremni da istupe i pitaju, a zatim i da njih same pitaju oni “sa druge strane”, te da je ovo ključno za otvaranje nove dimenzije rada u procesu suočavanja sa prošloću.

U neku ruku, iako su postojala saznanja, kontakti i interes za događaje, ljude i inicijative izvan vlastite zemlje, ovo nije dovelo do odlučnog stava da je regionalni pristup fundamentalan sada, u ovom vremenu, za proces suočavanja sa prošloću.

Prioriteti za budućnost

S obzirom na ovo, logično je da intervjuirani nisu više isticali razvoj regionalnog pristupa kao prioritet u bližoj budućnosti. Međutim, izneseno je mnogo prijedloga koji se mogu upotrijebiti za izradu jednog budućeg regionalnog pristupa procesu suočavanja sa prošloću.

Nacionalni izvještaj za Bosnu i Hercegovinu je najodlučniji kada poziva na razvoj koordinirane mreže za kampanju po cijelom regionu, kako bi se efikasnije poradilo na pitanju procesa suočavanja sa prošloću, iako također ističe da “niti jedan od intervjuiranih nije ponudio jasno viđenje o tome koje korake treba poduzeti kako bi se u regionu što efikasnije suočili sa prošloću” (Nacionalni izvještaj za BiH, str. 35). Izvještaj preporučuje da će, čim započnu ozbiljne koordinirane aktivnosti na nacionalnom nivou, odmah uslijediti regionalna saradnja na postojećim nivoima komunikacije i zajedničkog razumijevanja između aktivista u regionu, kao i njihove

dosadašnje saradnje na ranijim projektima. Izvještaj, također, predlaže mogućnost efekta naglog razvoja, pri čemu pozitivan rad u jednoj zemlji može dovesti do posvećivanja veće pažnje istom pitanju u susjednim zemljama. Intervjuirani su shvatili da je podrška potrebna kako bi se obezbijedilo da patnje onih u susjednim zemljama budu prepoznate.

Izvještaj iz Srbije i Crne Gore je mnogo trezveniji u ovom momentu, jer se vjeruje da oni koji pozivaju na veću regionalnu saradnju ne shvataju sadašnju realnost u Srbiji i Crnoj Gori, a njihovo djelovanje je produkt interesa donatora i međunarodnih organizacija. Pored toga, jedan broj intervjuiranih primijetio je da pravi regionalni pristup treba da obuhvata sve zemlje i teritorije bivše Jugoslavije, uključujući Makedoniju i Kosovo, te čak i Sloveniju, gdje je Mirovni institut u Ljubljani mnogo puta nastojao da promovira regionalni pristup (cf. www.mirovni-institut.si).

V. POGLED U BUDUĆNOST: prijedlozi, preporuke, naredni koraci i zaključci

Ispitivanje i uloga QPSW

Svi izvještaji ukazuju na nedostatke ovih ispitivanja, nedosljednost u pristupu u pojedinim studijama te neobjektivnost uzorka. Uprkos tome, kao isječak o ljudima koji se uglavnom bave i posvećeni su procesu suočavanja sa prošlošću, u kombinaciji sa kratkim pregledom stavova nekih drugih ključnih grupa, ovaj izvještaj obezbjeđuje polaznu tačku za daljnji rad i daje povoda za razmišljanje. Izvještaji bilježe dubinu prošlih aktivnosti i obezbjeđuju vrijednu informaciju o mogućnostima budućeg rada. Oni isto tako služe i da potvrde vrijednosti rada ovih hrabrih aktivista i učvrste svoje veze sa predloženim programom QPSW, u kojem su njihova saradnja i učešće u programu najbitniji. Ovo je, na kraju, mnogo važnije od bilo kakve metodološke strogosti i empirijske vrijednosti.

Najpozitivnija poruka vezana za rad QPSW nalazi se u izvještaju iz Bosne, gdje stoji da intervjuirani smatraju da ova organizacija ima sredstva, iskustvo, kredibilitet i reputaciju koji će sigurno doprinijeti vrijednosti rada nacionalnih i regionalnih inicijativa na ovom polju. Dobrodošlica namjerama QPSW je bila gotovo jednoglasna, iako je njegova stvarna uloga još nejasna, ako izuzmemo važnu sporednu ulogu pružanja podrške izgradnji lokalne uprave i olakšavanju komunikacije između lokalnih, nacionalnih i regionalnih grupa. Intervjuirani su prezentirali dvije specifične opcije, a te su da QPSW treba da sponzorira jednu posebnu organizaciju koja bi se bavila ovim problemom ili, s druge strane, da QPSW treba da djeluje kao agencija za koordinaciju ili razmjenu podataka. Intervjuirani su isticali činjenicu da je projekat ispitivanja i konsultacija uspješno proveden, što treba da vodi ka jasnim preporukama na osnovu prikupljenih povratnih informacija.

Jedn broj inervjuiranih je isticao i moguću ulogu QPSW u olakšavanju rada sa političkim liderima i lokalnim vlastima. Čini se da je pomaganje lokalnim organizacijama da izgrade saradnju sa časnim i poštenim lokalnim vođama i steknu podršku lokalnih vlasti još jedna potencijalno relevantna uloga QPSW u ovom procesu.

Izvještaj iz Hrvatske navodi stavove nekih intervjuiranih da je duhovna podrška potrebna onima koji se aktivno suočavaju sa prošlošću i da je QPSW može ponuditi, kao i nadzor i praćenje samog procesa. Sposobnost QPSW da donosi iskustva i kontakte iz drugih dijelova svijeta je također pomenuta. Izvještaj zaključuje da bi QPSW mogao obezbijediti i napredni nivo obrazovanja, pomoći u sprečavanju “izgaranja” aktivista, finansijsku podršku i javnu ocjenu i procjenu rada. Slične stavove iznijeli su i intervjuirani u Srbiji i Crnoj Gori. U skladu sa izvještajem iz Bosne stoji prijedlog da rad QPSW mora biti jasan, konzistentan, stabilan, sistematičan, dugoročan i zasnovan na učešću lokalnih ljudi sa svih nivoa, uključujući savjetnike i simpatizere.

Zaključci i naredni koraci

Svi izvještaji teže da sumiraju vještinu procesa suočavanja sa prošlošću u njihovim zemljama i regionu. Neke od važnih stavki kojima je možda potrebno posvetiti više pažnje su:

- jaz između uloge nevladinih organizacija i civilnih inicijativa i ratnih organizacija veterana, te između njih i šire javnosti, što stvara realnu prepreku procesu suočavanja sa prošlošću na društvenom nivou;
- potreba da se ocijeni sadašnje mišljenje političara i šire javnosti u vezi sa procesom suočavanja sa prošlošću;
- rad sa povratnicima, ratnim veteranima, žrtvama rata i lokalnim zajednicama treba da bude prioritet u budućnosti;
- umjetnost i umjetnici pružaju znatan, iako često nedovoljno cijenjen, doprinos procesu suočavanja sa prošlošću;
- napredno obrazovanje treba da se okrene teoretskim pristupima, rasturanju literature, te vrijednostima i etici mirovnog rada;
- lični i strukturni nivo treba da budu povezani, pri čemu će iskusniji mirovni aktivisti posvećivati više pažnje političkom nivou;
- rad na podučavanju šire javnosti o tome šta sve mogu dobiti od procesa suočavanja sa prošlošću je neophodan;
- akademije i masovni mediji treba više da učestvuju;
- posvećenost vanjskih agencija treba da bude stalna i dugoročna.

Sljedeći koraci QPSW su da, u što širem omjeru, distribuiraju nacionalne izvještaje i ovaj sumirani izvještaj, te da pribavi povratne informacije. Nakon ovoga, konsultantski proces će polučiti jasan raspored budućeg rada na podržavanju procesa suočavanja sa prošlošću u zemljama bivše Jugoslavije. Ovo ispitivanje nam dokazuje da postoji čvrsta osnova od koje treba početi te potreba da se i više uradi u budućnosti.

KONTAKTI i PRIZNANJA

Bosna i Hercegovina

Predstavnici

Goran Bubalo

Slađana Rakonjac

Kralja Tvrtka 10, Sarajevo, BiH

qpsw@bih.net.ba

Izveštaj napisao i preveo

Damir Huremović

Hrvatska

Predstavnik

Goran Božičević

Grožnjan/Grisignana

qpsw@zimir.net

Izveštaj napisala

Vesna Kesić

Prevela

Zvijezdana Balazić Abbott

Srbija i Crna Gora

Predstavnica

Zorica Trifunović

Beograd

qpsw@eunet.yu

Istraživanje uradila:

Nataša Milenković

Izveštaj napisala

Marina Blagojević

Nataša Milenković

Prevela

Tanja Ružić

Regionalni izvještaj prevela

Marina Vasilj